

De laatste getuigen

SVETLANA ALEXIJEVITSJ BIJ DE BEZIGE BIJ

*Het einde van de rode mens*  
*De oorlog heeft geen vrouwengezicht*  
*Wij houden van Tsjernobyl*  
*Zinkjongens*

Svetlana Alexijevitsj

*De laatste getuigen*

*Kinderen in de Tweede Wereldoorlog*

Vertaald door Jan Robert Braat



2018

DE BEZIGE BIJ  
AMSTERDAM

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van  
het Nederlands Letterenfonds.

**N**ederlands  
letterenfonds  
dutch foundation  
for literature

Copyright © 1985 Svetlana Alexijevitsj  
Copyright Nederlandse vertaling © 2018 Jan Robert Braat  
Oorspronkelijke titel *Последние свидетели*  
Oorspronkelijke uitgever Vremja, Moskou  
Omslagontwerp Studio Jan de Boer  
Omslagillustratie Getty Images  
Foto auteur Ulf Andersen  
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam  
Druk Bariet Ten Brink, Meppel  
ISBN 978 90 234 4887 7  
NUR 320/680

[debezigebij.nl](http://debezigebij.nl)

# Inhoud

Bij wijze van voorwoord 9

‘Hij durfde niet om te kijken...’ 11

‘M’n eerste en laatste sigaret...’ 13

‘Mijn oma bad dat mijn ziel zou terugkeren...’ 16

‘Roze lijfjes tussen de sintels...’ 17

‘Toch wil ik mama terug...’ 20

‘Zulk mooi Duits speelgoed...’ 24

‘Een klomp zout... meer was er van ons huis niet over...’ 29

‘Ik zoende alle portretten in m’n schoolboek...’ 33

‘Ik heb z’n hersens met m’n handen bij elkaar geveegd.

Spierwit...’ 35

‘Ik wil leven! Leven!’ 37

‘Door m’n knoopsgat...’ 39

‘Ik hoorde alleen mama’s schreeuw...’ 42

‘Wij speelden en de soldaten huilden...’ 45

‘Op het kerkhof lagen de doden boven de grond... alsof ze nog eens gestorven waren...’ 48

‘Ik snapte dat het mijn vader was... en m’n knieën trilden...’ 50

‘Sluit je ogen, jonkie... niet kijken...’ 53

‘M’n broertje huilde omdat hij er nog niet was toen we nog een papa hadden...’ 56

‘En dat meisje stond vooraan...’ 57

‘Ik ben je mama...’ 60

- 'Mogen we 'm uitlikken?' 62
- 'Een extra half lepeltje suiker...' 64
- 'Niet branden, huisje! Niet branden!' 68
- 'Ze had een witte jas aan, net als mama...' 71
- 'Mag ik ook bij u op schoot...' 73
- 'Die wiegde ze als een pop...' 75
- 'Ze hadden al een abc-boekje voor me gekocht...' 77
- 'Te jong voor verloofde en te jong voor soldaat...' 86
- 'Als we maar één zoontje overhouden...' 88
- 'En veegde met z'n mouw z'n tranen af...' 91
- 'Hij bungelde aan een touwtje, als een kind...' 93
- 'Nu zijn jullie m'n kinderen...' 96
- 'We zoenden hun handen...' 98
- 'Ik bekeek ze met de ogen van een klein meisje...' 100
- 'Mama had nooit meer geglimlacht...' 102
- 'Ik kon niet aan m'n naam wennen...' 104
- 'Z'n veldbloes was nat...' 106
- 'Alsof ze z'n eigen dochter had gered...' 109
- 'Ze droegen me terug naar de eenheid... ik was totaal in  
elkaar geramd...' 112
- 'En waarom ben ik zo klein?' 115
- 'Ze kwamen op mensengeur af...' 117
- 'Waarom schoten ze op haar gezicht? Mama was zo mooi...' 119
- 'Je vroeg of ik je dood wou schieten...' 124
- 'Ik had niet eens een hoofddoekje op...' 128
- 'Ik had niemand om mee buiten te spelen...' 132
- ''s Nachts doe ik het raam open en laat de blaadjes  
wegwaaien...' 134
- 'Graaf hier maar...' 140
- 'We hebben opa onder het raam begraven...' 142
- 'Ze sloegen de grond plat met hun scheppen, voor  
het mooie.' 143
- 'Dan koop ik voor mezelf een jurkje met een strik...' 146
- 'Dood? Er is vandaag toch niet geschoten?' 149

- ‘Omdat wij meisjes zijn en hij een jongen...’ 155
- ‘Je bent m’n broer niet meer, als je met Duitse jongetjes speelt...’ 158
- ‘We waren het woord zelfs vergeten...’ 163
- ‘U moet ze wreken aan het front, maar u wordt verliefd op mama!’ 169
- ‘In hun laatste minuten schreeuwden ze hun namen...’ 175
- ‘We spanden ons alle vier voor de slee...’ 177
- ‘Die jochies zijn net zo mager als de mussen...’ 180
- ‘Ik schaamde me dood voor m’n meisjesschoenen...’ 183
- ‘Ik huilde en huilde... ik kon niet ophouden...’ 188
- ‘Alle kinderen namen elkaar bij de hand...’ 190
- ‘We wisten niet eens hoe een begrafenis werkte... maar toen kwam het ineens boven...’ 193
- ‘Hij verzamelde botjes in een mandje...’ 195
- ‘Ze droegen de katjes het huis uit...’ 198
- ‘Onthoud: Marioepol, Parkstraat 6...’ 201
- ‘Ik voelde z’n hart ermee ophouden...’ 203
- ‘Ik ging naar het front met m’n zus, sergeant-majoor Vera Redkina...’ 207
- ‘De kant waar de zon opgaat...’ 208
- ‘Een wit hemd in het donker zie je van verre...’ 213
- ‘Op m’n net geboende vloer...’ 216
- ‘Heeft God dat gezien? En wat dacht hij toen?’ 219
- ‘De wereld is iets wonderbaarlijks...’ 221
- ‘Lange, smalle snoepjes... net potloden...’ 226
- ‘Het kistje was precies zijn maat...’ 228
- ‘Ik was bang voor die droom...’ 230
- ‘Ik wou mama’s enig kind zijn en door haar verwend worden...’ 231
- ‘Maar ze gingen niet onder, net als ballen...’ 233
- ‘Ik herinner me de diepbloauwe hemel... met onze vliegtuigen...’ 238
- ‘Als rijpe pompoenen...’ 240

- ‘Naar het park... om het op te eten.’ 243
- ‘Wie huult, wordt doodgeschoten...’ 247
- ‘Mam en pap, dat zijn gouden woorden...’ 249
- ‘Ze apporteerden haar in brokken...’ 251
- ‘We hadden net kuikentjes... ik was bang dat ze het niet zouden overleven...’ 254
- ‘Klaverenkoning... ruitenkoning...’ 255
- ‘Een grote gezinsfoto...’ 260
- ‘Maar jullie krijgen in elk geval wat pootpiepers mee...’ 261
- ‘Ma-ma lapt de ra-men...’ 263
- ‘Ik kreeg een kozakkenmuts met een rood lintje...’ 266
- ‘En ik schoot in de lucht...’ 270
- ‘Mama droeg me naar m’n eerste schooldag...’ 272
- ‘Het spijt me, lieve hond... het spijt me, lieve hond...’ 274
- ‘Dat is m’n dochter niet! Nee!’ 278
- ‘Waren we kinderen? We waren mannen en vrouwen...’ 280
- ‘Geef papa’s pak niet aan een vreemde...’ 282
- ‘’s Nachts huilde ik: waar was m’n vrolijke mama gebleven?’ 283
- ‘Hij liet me niet wegvliegen...’ 285
- ‘Iedereen wilde het woord “gewonnen” zoenen...’ 287
- ‘Het hemd was gemaakt uit m’n vaders veldjasje...’ 288
- ‘Ik versierde het met rode anjers...’ 290
- ‘Ik heb lang op papa gewacht... M’n hele leven...’ 293
- ‘De laatsten... op de grens...’ 294

Noten van de vertaler 303



## Bij wijze van voorwoord

### *...een citaat*

In de Tweede Wereldoorlog (1941-1945) stierven miljoenen Sovjet-kinderen: Russen, Wit-Russen, Joden, Tataren, Letten, zigeuners, Kazachen, Oezbeken, Armeniërs, Tadzjiken...

– Tijdschrift *Vriendschap der volkeren*, 1985, nr. 5

### *...en een vraag van een grote Rus*

Dostojevski vroeg zich af of ten behoeve van vrede, geluk en zelfs eeuwige harmonie een onschuldig kindertraantje zou mogen worden vergoten. Hij gaf zelf het antwoord: geen enkele vooruitgang, revolutie of oorlog rechtvaardigt ook maar één kindertraan. Een kindertraan weegt altijd zwaarder...



## ‘Hij durfde niet om te kijken...’

*Zjenja Belkevitsj, 6 jaar.*

*Nu arbeidster.*

Juni '41...

Ik weet het nog. Hoe klein ik ook was, ik weet nog alles...

M'n laatste herinnering aan voor de oorlog is m'n bedtijdsprookje. M'n favoriet: 'Het gouden visje'. Mama las het voor. Bij dat visje kon je een wens doen. Dat deed ik altijd: 'Lief gouden visje...' M'n zusje deed dat ook, met haar eigen formule: 'Op order van de snoek en mijn gesmeekt verzoek...' In de zomer wilden we naar oma. We hoopten dat papa meeinging. Die was zo vrolijk.

Die morgen schrok ik wakker van onbekende geluiden...

Mama en papa dachten dat we sliepen, ik naast m'n zusje, maar ik deed alsof. Ik zag papa mama heel lang zoenen, op haar gezicht en handen. Dat vond ik vreemd, dat had ik hem nog nooit zien doen. Daarna liepen ze hand in hand naar buiten. Ik holde naar het raam. Mama hing om papa's hals en hield hem tegen. Hij rukte zich los en rende weg, maar zij haalde hem in, ze wou 'm niet laten gaan en riep iets. Toen riep ik ook: 'Papa! Papa!'

Toen werden m'n zusje en m'n broertje Vasja wakker. M'n zusje zag me huilen en riep ook: 'Papa!' We holden alle drie naar de hoge voordeurstoep en riepen: 'Papa!' M'n vader zag ons staan en ik zie nog hoe hij z'n hoofd in z'n handen borg en wegliep, wegrén-de zelfs. Hij durfde niet om te kijken.

De zon scheen in m'n gezicht, heerlijk warm... Ik kan nog steeds niet geloven dat m'n vader die ochtend de oorlog in ging. Maar zo klein als ik was, besepte ik al dat ik hem voor het laatst zag

en nooit meer terug zou zien. Zo klein als ik was...

Die twee dingen bleven in m'n geheugen verbonden: de oorlog, dat was toen papa wegging...

Daarna herinner ik me een zwarte hemel en een zwart vliegtuig, mama met gespreide armen langs de weg. We vroegen haar op te staan, maar dat deed ze niet. Ze kwam niet overeind. Toen hebben soldaten haar in een lap zeildoek gewikkeld en ter plaatse in het zand begraven. We schreeuwden en smeekten:

'Gooi mama's kuil niet dicht. Als ze wakker wordt lopen we verder.' Er kropen grote kevers over het zand... Ik kon me niet voorstellen hoe mama daarmee onder de grond zou leven. Hoe konden we haar weer vinden, hoe zagen we elkaar ooit terug? Wie moest dit aan papa schrijven?

Een van de soldaten vroeg: 'Meisje, hoe heet je?' Dat wist ik niet meer. 'Meisje, wat is je achternaam? Hoe heet je mama?' Dat was ik vergeten... We zaten tot 's nachts naast mama's graf tot we met paard-en-wagen werden opgehaald. De wagen zat vol kinderen. Op de bok zat een oude man die iedereen langs de weg oppikte. We kwamen in een vreemd dorp, waar onbekenden ons mee naar huis namen.

Ik heb lang niks gezegd. Ik keek alleen.

Daarna herinner ik me een zomer. Een prachtzomer. Een onbekende vrouw aait me over m'n hoofd. Ik begin te huilen en te praten... Ik vertel over papa en mama. Hoe papa wegging zonder om te kijken... hoe mama op de grond lag... hoe er kevers over het zand kropen...

De vrouw aait over m'n hoofd. Dan beseft ik dat ze op mama lijkt...

## ‘M’n eerste en laatste sigaret...’

*Gena Joesjkevitsj, 12 jaar.*

*Nu journalist.*

De ochtend van de eerste oorlogsdag...

De zon schijnt. Ongewone stilte. Onbegrijpelijk zwijgen.

Onze buurvrouw, getrouwd met een militair, kwam in tranen naar buiten. Ze fluisterde iets tegen m’n moeder en beduidde dat ze het voor zichzelf moest houden. Iedereen was bang hardop te zeggen wat er gebeurd was, ook als ze persoonlijk waren ingelicht. Ze waren bang voor provocateurs te worden gehouden, voor paniekzaaiers. Dat gold als erger dan oorlog. Ze waren bang... Dat denk ik nog steeds... En niemand wou het natuurlijk geloven. Stel je voor! Ons leger lag aan de grens, onze leiders zaten in het Kremlin! Ons land werd standvastig verdedigd, de vijand kon er niet in! Dat dacht ik zelf ook... Ik zat bij de pioniers.<sup>1</sup>

De radio ging aan. We hoopten dat Stalin zou spreken. We wilden zijn stem horen. Maar Stalin zweeg. Later sprak Molotov. Iedereen luisterde. Molotov zei: ‘Het is oorlog.’ Dat wou niemand geloven. Waar was Stalin?

Er naderde een zwerm vliegtuigen boven de stad... Tientallen onbekende vliegtuigen. Met kruisen. Ze verduisterden de hemel en de zon. Vreselijk! Het regende bommen... Je hoorde de ene explosie na de andere. Gedreun. Alles gebeurde als in een droom. Het leek niet echt. Ik was al niet klein meer, ik herinner me die angst, in m’n hele lijf, in alle woorden, alle gedachten. We renden naar buiten, holden over straat ergens heen... De stad leek verdwenen, je zag alleen puinhopen, rook en vuur. Iemand zei dat we naar het

kerkhof moesten, want dat werd vast niet gebombardeerd. Waarom zouden ze doden bombarderen? In onze wijk was een grote Joodse begraafplaats, met oude bomen. Iedereen holde erheen, duizenden mensen. Ze omhelsden de zerken, verstopten zich achter de grafstenen.

Daar bleven mama en ik tot de nacht zitten. Niemand had het over 'oorlog', iedereen had het over 'provocatie'. Ze beweerden dat onze troepen elk moment konden terugslaan. Op order van Stalin. En dat werd geloofd.

Aan de rand van Minsk loeiden de hele nacht fabriekssirenes...  
Ik zag de eerste doden...

Eerst een dood paard... toen een dode vrouw... Dat verbaasde me, want ik dacht dat er in de oorlog alleen mannen sneuvelden.

Toen ik de volgende ochtend wakker werd wou ik meteen uit bed springen, maar toen bedacht ik dat het oorlog was. Ik deed m'n ogen weer dicht. Ik wou het niet geloven.

Op straat werd niet meer geschoten. Ineens bleef het stil. Een paar dagen. Daarna kwam alles weer op gang... Ik zag een witbestoven man langslopen, van top tot teen onder het meel. Met een witte zak op zijn rug. Een ander rende met armen en zakken vol blikjes, waarvan hij er onderweg een paar verloor... Mensen liepen met snoep... Met pakjes shag... Iemand droeg een bontmuts vol suiker voor zich uit... Een ander een pan... Niet te beschrijven! Iemand sleepte met een rol stof, anderen hadden zich ingerold in donkerblauw of rood sits... Een komisch gezicht, maar niemand lachte. Er waren opslagplaatsen door bommen getroffen. Ook een groot winkelmagazijn bij ons in de buurt... De mensen stortten zich op alles wat er nog was. In de suikerfabriek waren een paar mensen in de stroopkuipen verdronken. Gruwelijk! De hele stad kauwde zonnebloempitjes, want ergens was een voorraad aangetroffen. Ik zag voor m'n ogen een vrouw naar een winkel rennen... Ze had niks bij zich, geen tas, geen boodschappennet. Ze trok haar onderjurk en directoire uit, schepte ze allebei vol boekweit en zeulde haar buit weg. Alles ging zwijgend, niemand sprak een woord.

Toen ik mama riep was er alleen nog mosterd, in gele potten. ‘Neem alsjeblieft niks mee,’ smeekte ze. Achteraf gaf ze toe dat ze zoiets gênant vond en niet strokend met hoe ze me had opgevoed. Zelfs toen we later hongerleden en daaraan terugdachten hadden we nergens spijt van. Zo was m’n moeder.

Door de straten wandelden Duitse soldaten. Op hun gemak, ze filmden alles. Ze lachten. Voor de oorlog hadden we een favoriet spelletje gehad: Duitsers tekenen, met grote, gemene tanden. En nu liepen ze hier rond... jong en mooi... Met fraaie granaten in de schachten van hun stevige laarzen. Ze speelden mondharmonica en maakten lol met onze mooie meisjes.

Een wat oudere Duitser sleepte met een kist. Een zware. Hij riep me bij zich, wees op de kist en gebaarde: help me. De kist had twee handgrepen, we pakten er allebei één. Toen we op de bestemming waren aangekomen, gaf de Duitser me een klap op m’n schouder en haalde een pakje sigaretten uit z’n zak: hier, je loon.

Ik ging naar huis. Ik kon niet wachten, ging in de keuken zitten en stak er een op. Ik hoorde de deur niet slaan en hoorde mama niet binnenkomen:

‘Zit jij te roken?’

‘Eh...’

‘Wat zijn dat voor sigaretten?’

‘Duitse.’

‘Je rookt, en bovendien van de vijand. Dat is landverraad.’

Dat was m’n eerste en laatste sigaret.

Op een avond kwam m’n moeder naast me zitten en zei:

‘Ik verdraag niet dat ze hier zijn, snap je?’

Ze wilde vechten. Vanaf de eerste dagen. We besloten mensen uit het verzet te zoeken, die moesten beslist ergens zijn. Daar twijfelden we geen moment aan.

‘Je bent het liefste wat ik op de wereld heb,’ zei mama. ‘Begrijp je? Vergeef je me, als er iets met ons gebeurt?’

Ik werd verliefd op m’n moeder, voortaan gehoorzaamde ik haar zonder tegenspraak. M’n hele verdere leven.

‘Mijn oma bad dat mijn ziel zou terugkeren...’

*Natasja Golik, 5 jaar.*

*Nu correctrice.*

Ik heb in de oorlog leren bidden, daar denk ik nog vaak aan... Ze zeiden dat het oorlog was, maar ik was pas vijf, dus dat woord riep geen beelden bij me op en geen enkele angst. En toch viel ik van angst, juist van angst, in slaap. Ik sliep twee dagen achter elkaar. Ik lag twee dagen doodstil, als een pop. Iedereen dacht dat ik er geweest was. M'n moeder huilde, maar m'n oma bad. Twee dagen en twee nachten.

Ik zie nog het licht toen ik m'n ogen opendeed. Heel fel, ongevoel fel licht. Het deed pijn aan m'n ogen. Ik herkende een stem: m'n oma. Ze stond voor de icoon te bidden. Ik riep: ‘Oma, oma...’ Ze keek niet om, ze kon niet geloven dat ik haar riep... Maar ik was wakker... ik had m'n ogen open...

‘Oma,’ vroeg ik haar achteraf, ‘wat bad je eigenlijk toen ik doodging?’

‘Dat je ziel terug zou komen.’

Een jaar later stierf oma. Inmiddels had ik ook leren bidden en ik bad dat haar ziel terug zou komen.

Maar die kwam niet.



## ‘Roze lijfjes tussen de sintels...’

*Katja Korotajeva, 13 jaar.  
Nu hydrotechnisch ingenieur.*

Ik zal vertellen over de geur... De geur van de oorlog...

Voor de oorlog had ik de zesde klas afgemaakt. Je deed toen vanaf de vierde klas elk jaar examen. Ik had het laatste examen achter de rug. Dat was in juni. Mei en juni '41 waren nog koud. Normaal bloeit de sering ergens in mei, maar dat jaar pas midden juni. Daardoor blijft het begin van de oorlog voor mij voorgoed verbonden met de geur van sering. En van vogelkers. Die twee ruiken voor mij altijd naar de oorlog...

We woonden in Minsk. Daar ben ik geboren. Mijn vader was kapelmeester bij het leger. Hij nam me mee naar militaire parades. Ik had nog twee oudere broers. Ik werd als nakomertje en als meisje natuurlijk door iedereen verwend.

We keken uit naar de zomer en de vakantie. Daar verheugden we ons geweldig op. Ik deed aan sport en zwom in het zwembad van het Huis van het Rode Leger. Iedereen was ontzettend jaloers op me, zelfs de jongens in m'n klas. En ik schepte vreselijk op over m'n zwemkunst. Op zondag 22 juni zou het Komsomolmeertje opengaan. Daar was tijden aan gebaggerd en gebouwd, onze school had zich zelfs ingezet met vrijwillig zaterdagwerk. Ik wou daar bij de eerste zwemsters horen, logisch!

's Ochtends hadden we elke dag verse broodjes. Die haalde ik. Die dag kwam ik onderweg een vriendin tegen die zei dat er oorlog was uitgebroken. In onze straat waren veel tuinen en de huisjes gingen onder in een bloemenzee. Ik dacht: oorlog? Wat een idee!

Thuis was m'n vader met de samowar bezig... Voor ik iets kon zeggen kwamen de bureen al aangerend. Iedereen had maar één woord in de mond: 'Oorlog! Oorlog!' De volgende ochtend om zeven uur kreeg m'n broer een oproep voor het rekruteringsbureau en 's middags ging hij op z'n werk z'n laatste loon halen. Toen hij daarmee thuiskwam zei hij tegen mama: 'Aan het front heb ik toch geen geld nodig. Neem jij dit en koop een nieuwe jas voor Katja.' Zodra ik wist dat ik naar de middelbare school ging, had ik gedroomd van een blauwe wollen jas met een grijze astrakan kraag. En dat wist m'n broer.

Ik weet dat nog goed dat m'n broer mama geld gaf voor die jas. We leefden heel zuinig, de huishoudkas was vaak leeg. M'n moeder zou die jas zeker voor me gekocht hebben, alleen al omdat m'n broer erom had gevraagd, maar er is niks meer van gekomen.

De bombardementen op Minsk waren begonnen. M'n moeder en ik verhuisden naar de kelder van de bureen. Ik had een poes, een doodschuw, lief beestje dat nooit verder kwam dan onze binnenplaats, maar toen ik bij het bombardement over de binnenplaats naar de bureen rende kwam ze achter me aan. Ik joeg haar weg: 'Ga naar huis!' Maar ze bleef me volgen. Ze was zeker ook bang alleen te blijven. De Duitse bommen vielen met een apart geluid, een soort gekerm. Ik had een muzikaal gehoor en kon er niet tegen... Ik kreeg er klamme handen van. In de kelder zat ook het buurjongetje van vier. Hij hilde niet, maar z'n ogen werden heel groot.

Eerst brandde er hier en daar een huis, daarna ging de hele stad in vlammen op. Iedereen kijkt graag naar een kampvuur, maar een brandend huis is vreselijk en hier kwam het vuur van alle kanten, de lucht en de straten stonden vol rook. En hier en daar een felle vuurgloed... Ik herinner me drie open ramen in een houten huis, met schitterende cactussen op de vensterbank. Er waren al geen mensen meer in huis, maar de cactussen bloeiden... Het leken geen bloemen maar vlammen. Brandende bloemen.

We sloegen op de vlucht...

In de dorpen onderweg kregen we melk en brood van de men-

sen, verder hadden ze niks. En wij hadden geen geld. Ik was met een sjaaltje om m'n hoofd het huis uit gelopen en mijn moeder op hoge hakken in een winterjas. We kregen gratis te eten, over geld werd niet gepraat. De vluchtelingen bewogen zich in drommen voort.

Daarna meldde iemand dat de weg verderop gestremd was door Duitse motorsoldaten. We liepen terug. Door dezelfde dorpen, langs dezelfde vrouwen met hun melkkannen. We kwamen uit in onze straat... Een paar dagen geleden was het hier een en al groen geweest met bloemen, nu was alles verbrand. Zelfs van de honderdjarige lindebomen was niks over. Alles was verbrand tot geel zand. Van de zwarte aarde waarop alles had gegroeid was geen spoor meer, er lag alleen geel zand. Alsof je naast een vers gedolven graf stond...

De fabrieksovens stonden er nog, wit uitgeslagen van de immense hitte. Verder was er niks bekends te ontdekken... De hele straat was afgebrand. Inclusief de opa's en oma's en veel kleine kinderen die niet met de anderen waren gevlucht, die dachten met rust te worden gelaten. Het vuur had niemand gespaard. Als je een zwart lijk zag liggen, was het een verbrande bejaarde. Zag je in de verte een roze lijfje liggen, dan was het een kind. Roze lijfjes tussen de sintels...

M'n moeder deed haar hoofddoek af en bond hem voor m'n ogen... Zo kwamen we op de plek waar een paar dagen geleden ons huis stond. Het huis was weg. Onze door een wonder gespaarde poes kwam ons tegemoet. Ze drukte zich tegen me aan, meer niet. Niemand kon praten... M'n poes miauwde zelfs niet. Ze bleef een paar dagen zwijgen. Iedereen was met stomheid geslagen.

Ik zag de eerste nazi's. Hoewel – ik zag ze niet, ik hoorde ze. Ze hadden ijzerbeslagen laarzen die hard op ons wegdek stampten. Ik had het gevoel dat zelfs de aarde leed onder hun dreunende laarzen.

En de seringen en de vogelkers bloeiden zo mooi dat jaar...

## ‘Toch wil ik mama terug...’

*Zina Kosjak, 8 jaar.*

*Nu kapster.*

Mei '41...

Na de eerste klas hadden m'n ouders me voor de zomer naar een pionierskamp gebracht, in Gorodisjtsje, bij Minsk. Ik heb één keer kunnen zwemmen en twee dagen later was het oorlog. We werden op een trein gezet en afgevoerd. Toen er Duitse vliegtuigen overvlogen joelden we: 'Hoera!' We snaptten niet dat het de vijand was. Tot er bommen vielen... Toen verdween alle kleur. Voor het eerst klonk het woord 'dood', iedereen begon dat onbegrijpelijke woord te zeggen. En mama en papa waren er niet.

Toen we uit het kamp vertrokken kreeg ieder een kussensloop proviand mee: de een had griesmeel, de ander suiker... De kleintjes ook, iedereen droeg wat. We moesten voor onderweg zo veel mogelijk voorraad meenemen, dat werd goed in de gaten gehouden. Maar in de trein zagen we gewonde soldaten liggen kreunen van de pijn. Die wou je wel alles geven. Dus gingen we 'de papa's voeren', zoals dat heette. Alle militairen waren voor ons papa's.

We hoorden dat Minsk brandde, al helemaal was afgebrand, dat daar al Duitsers zaten en dat wij naar het achterland werden geëvacueerd, waar geen oorlog was.

We waren meer dan een maand onderweg. We werden naar een of andere stad gestuurd, maar toen we daar aankwamen konden we niet blijven: de Duitsers zaten te dichtbij. Zo reisden we door naar Mordovië.

Dat was een prachtig gebied, met overal kerken. Lage huizen en

hoge kerken. Bedden waren er niet, we sliepen op stro. Toen de winter kwam, hadden we op de vier kinderen één paar schoenen. En daarna kwam de honger. Niet alleen het kinderkuis leed honger, ook de mensen om ons heen, want al het voedsel ging naar het front. In het kinderkuis zaten tweehonderdvijftig kinderen. Een keer ging de bel voor het middagmaal, maar er was niks te eten. In de eetzaal zaten de leidsters en de directeur met betraande ogen naar ons te kijken. We hadden een paard, Majka... Een lief oud paard waarmee we water haalden. De volgende dag werd Majka geslacht. We kregen water en een hapje Majka... Dat het Majka was hebben ze lang voor ons verborgen gehouden. We zouden geen hap door onze keel hebben gekregen... Nooit van z'n leven! Het was het enige paard van het kinderkuis. Er waren nog twee uitgehongerde katten. Skeletten! Gelukkig dat ze zo mager waren, dachten we later, die hadden ze ons niet voorgezet, daar zat niks eetbaars aan.

We liepen rond met enorme buiken. Ik kon bijvoorbeeld wel een emmer soep op, want er zat niks in. Ze konden me blijven opscheppen, ik at gewoon door. De natuur redde ons, we werden een soort herkauwers. In de lente bloeide er binnen een straal van een paar kilometer rond het kinderkuis geen enkele boom meer... We hadden alle bloesemknoppen opgegeten, zelfs reepjes jonge bast afgescheurd. Gras aten we ook, alles achter elkaar. We kregen jekkers, waarin we zakken maakten die we volstopten met gras om op te kauwen. De zomer was onze redding, maar in de winter hadden we het heel zwaar. Wij, de veertig kleintjes, zaten apart. 's Nachts brulden we om papa en mama. De leidsters en leerkrachten probeerden in onze aanwezigheid het woord 'mama' te vermijden. Ze lazen sprookjes voor uit boekjes waarin dat woord niet voorkwam. Iemand hoefde maar het woord 'mama' uit te spreken of er brak gekerm los. Ontroostbaar gekerm.

Ik deed m'n eerste klas over. Dat kwam zo: ik was met vlag en wimpel over naar de tweede, maar toen het kinderkuis vroeg wie er een taak had stak ik m'n vinger op om zo nog eens een belo-

ning te krijgen. In de derde klas liep ik weg uit het kindertehuis. Ik ging op zoek naar mama. Ik werd uitgehongerd en verzwakt gevonden in een bos door opa Bolsjakov, Toen hij hoorde dat ik uit het kindertehuis kwam, nam hij me mee naar thuis. Hij woonde alleen met zijn vrouw. Bij hen sterkte ik aan, ik ging hen in de huishouding helpen: ik zocht kruiden, wiede het aardappelveld, deed alles. We aten brood waar weinig graan in zat. Heel bitter. Het meel was gemengd met alles wat er maar te malen viel: melde, notenboombliesem, aardappels. Ik kan nog steeds niet onbewogen naar sappig gras kijken en ik vréét brood. Ik ben onverzadigbaar... Nog steeds, na al die jaren...

Dat ik dat allemaal nog weet... Ik herinner me veel...

Ik herinner me een gestoord klein meisje dat iemands moes-tuin was binnengekropen en daar een muizenholletje had ontdekt. Ze had op de muis zitten loeren. Ze had honger. Ik herinner me haar gezicht, zelfs het overgooiertje dat ze droeg. Ik ging naar haar toe en toen vertelde ze van die muis... Toen hebben we samen zitten loeren...

Ik heb de hele tijd gewacht tot de oorlog voorbij was en ik met opa het paard mocht inspannen om mama te gaan zoeken. Als er evacués binnenkwamen vroeg ik iedereen of ze m'n moeder niet waren tegengekomen. Er waren veel evacués, zoveel dat in elk huis een gietijzeren pan met warme brandnetelsoep klaarstond. Dan hadden de mensen die langskwamen iets warmes te slobberen. Verder hadden we niks te bieden. Maar in elk huis stond zo'n pan brandnetels... Dat weet ik nog goed. Ik plukte ze zelf.

Toen de oorlog voorbij was heb ik een paar dagen gewacht, maar niemand kwam me halen... Mama niet, en papa, wist ik, zat in het leger. Ik heb nog twee weken gewacht, toen hield ik het niet meer uit. Ik kroop in een of andere trein onder een bank en reed weg... Waarheen? Geen idee. Ik stelde me voor (met mijn kinderverstand) dat alle treinen naar Minsk reden. En in Minsk zou mama op me wachten! Daarna zou papa komen... De held! Met ordes en medailles.

Ze waren allebei vermist na een bombardement. De burens vertelden later dat ze me met z'n tweeën waren gaan zoeken. Dat ze naar het station waren gelopen.

Ik ben al eenenvijftig en heb zelf kinderen. Toch wil ik m'n mama terug.

## ‘Zulk mooi Duits speelgoed...’

*Täisa Nasvetnikova, 7 jaar.*

*Nu onderwijzeres.*

Voor de oorlog...

Hoe ik mezelf van toen herinner? Dat was een mooie tijd: kleuterschool, kindermatinees en onze binnenplaats. Meisjes en jongens. Ik las veel, was bang voor regenwormen en hield van honden. We woonden in Vitebsk, m'n vader had een baan bij bouwbeheer. Uit m'n jeugd weet ik vooral dat m'n vader me in de Dvina leerde zwemmen.

Daarna, van m'n school, zie ik nog de brede trap voor me, de doorzichtige glazen wand, heel veel zon en vrolijkheid. Het leven leek een feest.

In de eerste dagen van de oorlog ging papa naar het front. Ik herinner me het afscheid op het station... Papa zei tegen mama dat ze de Duitsers gauw zouden verjagen, maar toch moesten wij van hem naar het achterland. Dat begreep mama niet. Waarom? Als we thuisbleven zou hij ons toch sneller vinden? Meteen. En ik zei steeds: ‘Papaatje! Kom gauw terug...’

Een paar dagen na papa vertrokken wij ook. Onderweg werden we voortdurend gebombardeerd: makkelijk werk voor de Duitsers, om de vijfhonderd meter reed er een trein naar het achterland. We reisden licht gekleed: mama in een satijnen jurkje met witte stippen en ik in een gebloemde rode sitsen overgooier. Alle grote mensen zeiden dat dat rood vanuit de lucht wel erg opviel, en bij elke luchtaanval schoot iedereen tussen de struiken en werd ik ergens mee toegedekt om m'n rood buiten het zicht te houden, ik leek wel een lantaarn.